

شناسائی عوامل و مولفه‌های شهود در تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن کریم

لطف الله فروزنده دهکردی^۱، محمد محمودی میمند^۲، سعید عابسی^۳، مهدی حدادزاده^۴

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۲/۱ تاریخ پذیرش: ۹۴/۶/۱

چکیده

مسئله شهود و تصمیم‌گیری شهودی به عنوان یک عامل موثر مدیریت، توجه فزاینده‌ای را در محافل علمی و پژوهشها در سطح دنیا به خود جلب کرده است. این تحقیق مبتنی بر راهبرد داده‌بنیاد می‌باشد و ضمن تبیین شهود، عوامل و مولفه‌های اسلامی که بر شهود مدیران و تصمیم‌گیری آنها موثر هستند را شناسائی کرده است. عوامل مذکور از طریق مرور و تدبیر در قرآن کریم و با تمرکز بر تفسیر آیات انتخاب شده شناسائی شدند. برای پرهیز از برداشتهای غیر تخصصی، تفسیر المیزان مبنای تحقیق قرار گرفته است. بر اساس قضایا و مفاهیم مستخرج، تئوری این تحقیق بر اساس جهان‌بینی الهی شکل گرفت و مفهوم شهود نیز در همین چارچوب تبیین شده است. آنچه از مفهوم شهود در قرآن بر می‌آید، این است که شهود نیرویی معنوی و برتر از عقل است. نتایج حاصل از این تحقیق، تبیین شهود در قالب الهام، رویت قلب، قوه تشخیص و نور الهی بود و نیز استخراج ۲۲ مولفه بود که با استفاده از نظرات خبرگان حوزوی و دانشگاهی در قالب دو گروه پیش‌ران‌ها و بازدارنده‌ها دسته‌بندی شدند. بر اساس مبانی اسلامی، تأثیرگذاری این عوامل بر شهود، قطعی، غیر قابل انکار و بنیادی است.

کلید واژه‌ها:

شهود، تصمیم‌گیری شهودی، مولفه‌های شهود اسلامی، قرآن، تئوری داده‌بنیاد

۱. دانشیار گروه مدیریت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه مدیریت بازرگانی و MBA، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه مدیریت دولتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۴. دانشجوی دکتری مدیریت بازرگانی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. نویسنده مسئول: Haddadzadeh904@yahoo.com

داده‌ها در راستای پیش‌بینی استفاده نماید (خاتری و ان‌جی، ۲۰۰۰). استفاده از شهود می‌تواند شکاف موجود در تحلیل عقلانی که از عدم قطعیت و فقدان اطلاعات مرتبط در تصمیم‌گیری ناشی می‌شود را تکمیل کند (الیانا و دیگران^۵، ۲۰۱۳). شهود به راحتی به دست نمی‌آید و نیاز به سالها تجربه، یادگیری و درگیری در حل مسائل دارد (فرانتز^۶، ۲۰۰۰). مطالعات سادلر-اسمیت و شفی^۷ (۲۰۰۴) نشان داده که در سالهای اخیر اقبال به شهود بسیار بیشتر شده که شاید بخاطر ناامید شدن از روشهای استدلالی و محدودیت های آنها باشد. تصمیم‌گیری سریع، با کیفیت و استراتژیک لازمه موفقیت سازمانها در محیط غافلگیر کننده دنیای امروز است (سادلر-اسمیت و شفی، ۲۰۰۴).

مطابق نظر بائسلر^۸ (۲۰۰۳)، شهود تمایل دارد تا تجربه عرفانی^۹ با خدا را تصدیق کند که بوسیله آن تفکرات و رفتارهای درست افزایش می‌یابد (بائسلر، ۲۰۰۳). تحقیقات نشان می‌دهد آنهایی که اهل نیایش هستند، به این معتقدند که در مشکلات و سختی‌هایشان، توسط خدا حمایت می‌شوند، حتی در مواردی که ظاهراً هیچ راه حل یا بهبودی امکان ندارد (وسکانسلاس^{۱۰}، ۲۰۰۹). به عقیده بسیاری از محققین، معنویت در کار از طریق گسترش مرزهای آگاهی افراد می‌تواند موجب شهود و بینش شود (فرناندو^{۱۱}، ۲۰۰۵). یکی از عوامل اثرگذار بر رفتار انسان عامل دین و مذهب می‌باشد. هیچ دلیلی وجود ندارد که بپذیریم تصمیم‌گیری شهودی نمی‌تواند همراه با یک رویکرد مبتنی بر مذهب باشد. اتصال به یک بعد یا قدرت ماورائی می‌تواند الهام یا راهنمایی برای رهبران کسب و کار فراهم کند تا تصمیمات درست بگیرند. مهارتهای شهودی بطور ذاتی از طریق استفاده از نیایش می‌تواند بهبود یابد و به حداکثر برسد (کاوانا و هازن^{۱۲}، ۲۰۰۸؛ وسکانسلاس، ۲۰۰۹). مک‌گی و دلبسکیو^{۱۳} (۲۰۰۳) اظهار

صاحب‌نظران مدیریت، دو شیوه تصمیم‌گیری را در بین مدیران شایع می‌دانند که از آنها با عنوان "تصمیم‌گیری عقلی یا استدلالی" و "تصمیم‌گیری شهودی" یاد می‌شود. در تصمیم‌گیری عقلی از منطق، استدلال و حواس پنجگانه استفاده می‌شود. اخیراً عقلانیت در تصمیم‌گیری مورد سوال قرار گرفته است. برای مثال میلر و ایرلند^۱ (۲۰۰۵) بیان می‌کنند که تعداد زیادی از مدیران از شهود^۲ به عنوان یک نگرش اثربخش در تصمیم‌گیری استراتژیک استفاده می‌کنند. در کسب و کارهای امروزی، تصمیم‌گیری بر مبنای شهود در حال افزایش است، چرا که تعداد کمی از تصمیمات استراتژیک بر مبنای اطلاعات به موقع، صحیح و کامل انجام می‌گیرد (میلر و ایرلند، ۲۰۰۵). مشاهده روند عمومی افزایش پیچیدگی و پویایی در محیطهای کسب و کار سازمانها، حاکی از افزایش نقش شهود در تصمیم‌گیری است (خاتری و ان‌جی^۳، ۲۰۰۰). آینده جهان در قرن ۲۱، آکنده از رقابت، توسعه بازارهای نوظهور، عوامل محیطی نامطمئن، رواج تکنولوژیهای برتر و گسترش تجارت است. همه این تغییرات فضایی را شکل داده‌اند که پویایی، غیرقابل پیش‌بینی بودن و نیاز به تصمیم‌گیری سریع و در زمان محدود از جمله ویژگیهای آن است. در اینگونه موقعیتهای، تصمیم‌گیری منطقی به نظر می‌رسد ناکارا و زمان بر باشد. بنابراین شهود به عنوان یک ابزار مدیریتی مورد استفاده قرار می‌گیرد (گانو لیو و یان سونگ^۴، ۲۰۰۹).

شهود، بخشی از تمام تصمیمات است. هیچگاه نمی‌توان روشهای منطقی-تحلیلی را بطور اختصاصی بکار گرفت. به طور ذاتی، پیش‌بینی با عدم قطعیت و مجهولات همراه است و ما تنها می‌توانیم آنچه معلوم است را محاسبه نمائیم یا اندازه‌گیری کنیم. هر چقدر هم که با موضوع بصورت استدلالی و محاسباتی برخورد شود، بالاخره در مرحله آخر، تصمیم‌گیرنده می‌بایست از شهود برای جمع‌آوری و یکپارچه نمودن

5. Elbanna, et al

6. Frantz

7. Sadler-Smith, et al

8. Baesler

9. Mystical

10. Vasconcelos

11. Fernando

12. Cavanagh & Hazen

13. McGee & Delbecq

1. Miller & Ireland

2. Intuition

3. Khatri & Ng

4. Guanyu Liu & Yan Song

تصمیماتی که بر گرفته از فراست و آگاهی درونی و آموخته‌های دینی است و در این شرایط به خوبی می‌تواند به تصمیم‌گیرندگان کمک کند، گرایش داشته اند. کشورهای اسلامی با داشتن فلسفه زندگی خاص و فرهنگ متفاوت با دیگر کشورها، به تئوری‌های خاص خود نیاز دارند. به همین صورت، جوامع اسلامی نیز در حوزه مدیریت جامعه به‌طور اعم و مدیریت سازمان‌ها به‌طور اخص نیازمند تئوری‌های بومی - اسلامی متناسب با مبانی علوم دینی است. قطعاً یکی از عوامل مهمی که بر شهود در تصمیم‌گیری تاثیر گذار است، عوامل معنوی اسلامی می‌باشد. با توجه به آنچه در فوق بیان شد، در این تحقیق به دنبال پاسخ به دو سوال عمده زیر هستیم:

- تبیین و مفهوم شهود از دیدگاه قرآن چیست؟
- از دیدگاه قرآن چه عوامل و مولفه‌هایی بر شهود موثر هستند؟

مبانی نظری

تعریف و مفهوم شهود

تعاریف مختلفی توسط محققین راجع به شهود ارائه شده است. بر طبق گفته آلبرت اینستین^۱، شهود راه حل به شما داده است و شما نمی‌دانید چگونه و یا چرا؟ شهود یک پدیده پیچیده است که از تجربیات گذشته و مجموعه دانشی که در ضمیر ناخودآگاه افراد وجود دارد، شکل گرفته است (خاتری و ان‌جی، ۲۰۰۰). فرانتز شهود را به عنوان یک فرایند ذهنی می‌داند که بصورت تحلیل منطقی، گام به گام و تفکر علی نیست. شهود به راحتی به دست نمی‌آید و نیاز به سالها تجربه، یادگیری و درگیری در حل مسائل دارد (فرانتز، ۲۰۰۰). استفاده از شهود می‌تواند شکاف موجود در تحلیل عقلانی که از عدم قطعیت و فقدان اطلاعات مرتبط در تصمیم‌گیری ناشی می‌شود را تکمیل کند (البانا و دیگران، ۲۰۱۳). شهود نه در مقابل تحلیل کمی است و نه سعی در نادیده گرفتن آن دارد. شهود یک فرایند تصادفی از حدسیات و همچنین احساسات و عواطف نیست. شهود یک فرایند

می‌کنند که مدیران، نیایش را سودمند تلقی می‌کنند. بعلاوه، آنها به هر طریقی الهام را احساس می‌کنند تا تصمیمات درست بگیرند (مک‌گی و دل‌بسکیو، ۲۰۰۳).

مدیران مسلمان برای دستیابی به تصمیم بهتر، از همه امکانات و منابع مادی و ماورایی بهره می‌برند و معتقدند که همانگونه که اسباب ظاهری و مادی بخشی از عوامل اجرای کار هستند، بخشی از عوامل نیز در گرو اسباب معنوی است و باید با تمسک به معنویت آنها را به دست آورد. برای گرفتن بهترین تصمیم، به خصوص در شرایط عدم اطمینان، بهره‌گیری از مساعدت‌های فراطبیعی نظیر شهود و امدادهای الهی برای تصمیم‌گیرنده بسیار حیاتی است (نجف زاده، ۱۳۸۷). یکسری از امدادهای الهی، امدادهای فکری و قلبی در اندیشه، تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری است. گاهی انسان می‌داند چه باید بکند، ولی جرات عمل ندارد و نیازمند روحیه و قوت قلب است، گاهی هم نمی‌داند باید چه کار کند و محتاج کمک فکری است (نقی پورفر، ۱۳۸۳). قرآن همواره سمع، بصر و فؤاد را در کنار هم، دنیا و آخرت، نفس و بدن و بعد روحانی و جسمانی انسان را با هم پیوند زده و مورد توجه قرار می‌دهد. همچنان که پیشوایان معصوم علیهم‌السلام نیز هم بر شناخت حسی و استمداد از نیروی عقل برای درک واقعیات تأکید ورزیده‌اند و هم بر شناخت شهودی و قلبی (ابراهیمیان، ۱۳۷۸). شناخت حسی جدای از شناخت عقلی و شهودی فاقد اعتبار است. همچنان که شناخت عقلی جدای از شهود فاقد اعتبار است (قاسمی، ۱۳۹۰؛ ابراهیمیان، ۱۳۷۸). از نظر اسلام عامل دیگری غیر از تفکرهای قیاسی، تجربیات و استقراءهای بشر در پیدایش معلومات دخالت داشته که آن عامل را الهام یا حدس یا اشراق نامیده‌اند (مطهری، ۱۳۷۷ ب). دین مبین اسلام که متن آن قرآن کریم است، هم قالب عقل و هم قلمرو شهود را پذیرفته است (مطهری، ۱۳۷۷ ج).

نظر بر اهمیت معنویت در سازمان و تاثیری که بر قدرت شهود افراد به ویژه مدیران و تصمیم‌گیری افراد دارد (مقیم و دیگران، ۱۳۸۶) و از آنجایی که محیط سازمانهای امروزی، محیطی متلاطم و بسیار رقابتی است، بیشتر مدیران به

1 . Albert Einstein

جدول ۱. مقایسه دو شیوه تحلیلی و شهودی (منبع: دی ویت و مایر، ۱۹۹۸)

شبهه شناخت	تحلیلی	شهودی
تاکید بر	منطق مقدم بر خلاقیت	خلاقیت مقدم بر منطق
طبیعت استدلال	محاسباتی	تصویری
ارزش بر مبنای	سازگاری و دقت	عدم جزمیت و چشم انداز
مبنای تصمیم‌گیری	محاسبه	قضاوت
استعاره	استراتژی به عنوان علم	استراتژی به عنوان هنر
تبعیت استدلال از	قوانین ثابت و رسمی	قوانین متغیر و غیر رسمی

ناروش خاتری و همکاران. خاتری و ان‌جی به بررسی

تاثیر شهود بر عملکرد سازمانی پرداخته‌اند. نتیجه بررسی آنها حاکی از اثر مثبت شهود بر عملکرد سازمانی در شرایط محیطی بی ثبات و اثر منفی بر عملکرد سازمانی در شرایط محیطی ایستا می‌باشد. و اینکه سازمانهای کوچکتر بیشتر به شهود متکی هستند. شهود برداشت ناآگاهانه از تجربیات بی شماری است که در ناخودآگاه ذخیره شده‌اند. شهود پیچیده است و توانایی حل مسائل پیچیده تری نسبت به خودآگاه منطقی دارد. چرا که بطور همزمان تمامی عوامل، وزن آنها و روابط بین آنها را در می‌یابد. تبیین آنها از شهود شامل قضاوت شهودی، تجربه و حس درونی می‌باشد. شهود می‌تواند با موقعیتهای تصمیم‌گیری در شرایط تغییرات سریع، عدم اطمینان محیطی و پیچیده بهتر برخورد کند و بدون قدرت استدلال و تحلیل منطقی، تصمیمات خوبی گرفته شود. حتی اگر فرد در تصمیمات برنامه‌ریزی نشده و نامشخص بخواهد کاملاً عقلائی عمل کند، ناچار است بر اساس قضاوت‌های شهودی و تجربی تصمیم‌هایی را بگیرد (خاتری و همکاران، ۲۰۰۰).

استراتژیک مهمی است که مدیران در تصمیم‌گیری استراتژیک از آن استفاده می‌کنند. شهود در شرایط تغییر، مدیران را قادر می‌سازد که موقعیت را برانداز کند، حجم انبوهی از داده‌ها را ترکیب و ادغام کند و بتواند با اطلاعات ناقص مقابله کند و بدین طریق کیفیت تصمیم‌گیری را ارتقا دهند (خاتری و ان‌جی، ۲۰۰۰).

مولفه‌های شهود در رویکرد متعارف مدیریت

در ادامه این قسمت، شهود و مولفه‌های آن در رویکرد متعارف و از دید محققان گوناگون تبیین شده است.

سایمون^۱. هربرت سایمون در یکی از تحقیقات خود به نقش شهود و احساسات در تصمیمات مدیریتی پرداخته است. باید بین تصمیم‌گیری شهودی یک مدیر خبره که تحت تأثیر تجربه و یادگیری مؤثر است، با تصمیم‌گیری شهودی مدیری که تحت تأثیر ترس، احساسات و عواطفش قرار دارد تفاوت قائل شد. اولی ارزشمند و اصیل است و دومی فاقد ارزش می‌باشد. در همین رابطه مشاهدات ووقان نشان می‌دهد که ترس و احساسات موجب اختلال دریافت شهودی می‌شوند. مشابهاً، ری و مایرز اشاره کرده اند که ترس، اضطراب و تفکر آرزومند مانع دریافت شهودی می‌شوند. به نظر سایمون با توجه به طبیعت و نوع مسأله، ترکیبی از شیوه‌های منطقی و شهودی مورد استفاده قرار می‌گیرد (سایمون، ۱۹۸۷).

دی ویت و مایر^۲. دی ویت و مایر در ارتباط با نقش شهود می‌نویسند که می‌توان آن را به عنوان نقطه مقابل تحلیل مرسوم در نظر گرفت. شهود، غیر معمولی است بدان معنا که عمدتاً ناخودآگاه می‌باشد و تلفیقی است از آن جهت که فرد، موضوع تفکر را به اجزاء مختلف تقسیم نمی‌کند و نگاه کل نگر دارد. برخی ویژگیهای این دو شیوه شناخت، در جدول ۱ آورده شده است (دی ویت و مایر، ۱۹۹۸).

1. Simon

2. De Wit & Meyer

شهود در تصمیم‌گیری استراتژیک استفاده می‌کنند، بدون آنکه به بررسی متغیرهای موثر بر کاربرد شهود یا تاثیر شهود بر تصمیم‌گیری استراتژیک بپردازند. تحقیق آنها نشان می‌دهد که رویکرد شهودی مدیران، با رتبه و ارشدیت آنها در سازمان نسبت مستقیم دارد. آنها ادعا نمی‌کنند که شهود بهتر از منطقی استدلالی است یا برعکس، بلکه معتقدند که تأکید یک‌جانبه بر شهود یا تجزیه و تحلیل به بخشی نگری می‌انجامد. تئوری و تحقیق نشان می‌دهند که شهود در برگزیده مفاهیمی چون تجربه تخصصی، قضاوت، یادگیری ضمنی، حساسیت، اندیشناکی^۵ و خلاقیت می‌باشد. برای بسیاری از افراد، شهود معادل حس درونی^۶ است. حس درونی، برای همه وجود دارد، اما یادگیری مؤثر برای تقویت حس درونی در همه افراد اتفاق نمی‌افتد. هوگارت^۷ بیان داشته که هر چه افراد قابلیت تفکر تصویری بیشتری داشته باشند، احتمال بهره‌گیری آنها از فرایندهای شهودی بیشتر می‌شود (سادلر-اسمیت و شفای، ۲۰۰۴).

میلر و دیگران^۸. میلر و دیگران در مطالعه خود پویایی، پیچیدگی و سخاوت محیطی^۹ را به عنوان عوامل تعدیل‌کننده محیطی بین کاربرد شهود و تصمیم‌گیری دانسته‌اند (میلر و دیگران، ۲۰۰۵).

لیبورن و سادلر-اسمیت^{۱۰}. لیبورن و سادلر-اسمیت گزارش کرده‌اند که مدیران با تجربه نسبت به کم تجربه‌ها بیشتر از شهود استفاده می‌کنند. مشابه آن سایق و دیگران بیان می‌کنند که تجربه به عنوان یک عنصر کلیدی در استفاده از شهود در فرایند تصمیم‌گیری استراتژیک است (لیبورن و سادلر-اسمیت، ۲۰۰۶).

ماززر و همکاران. ماززر و همکارانش معتقدند برای بسیاری از تصمیمات پیچیده، تمام اطلاعات موجود در دنیا هم نمی‌تواند جایگزین شهود یا حس درونی فرد شود. این واقعیت توسط افراد شاخصی که در زمینه‌های مختلف فعالیت

کوئین و دیگران^۱. کوئین و دیگران بیان می‌کنند که در محیط‌های غیر قابل پیش‌بینی یا پرتلاطم، استفاده از تحلیل‌های منطقی و مطالعات عمیق امکان‌پذیر نیست. کوئین، تصمیم‌گیری شهودی را بهترین شیوه تصمیم‌گیری در این گونه موارد که اطلاعات کمی کافی در دست نیست، می‌داند (کوئین و دیگران، ۲۰۰۱).

اسنیمن و درو^۲. اسنیمن و درو بیان می‌کنند که عملکرد بالای شرکت ممکن است به تصمیم‌گیرندگان این اطمینان را بدهد که از شهود استفاده کنند و کمتر به تحلیل اطلاعات بپردازند. این در حالی است که در عملکرد پایین شرکت، یک تصمیم اشتباه خسارات بالایی به سازمان می‌زند و موقعیت تصمیم‌گیرنده را به خطر می‌اندازد. شرکت‌های کوچک کمتر تمایل به رسمی شدن دارند و همین ممکن است باعث ترغیب آنها به استفاده از شهود شود (اسنیمن و درو، ۲۰۰۳).

گیزل هندن^۳. گیزل هندن به طور گسترده‌ای به مفهوم شهود در فلسفه، روانشناسی و ادبیات مدیریت و بطور ویژه بر نقش آن در تفکر استراتژیک پرداخته است. هندن در تحقیقات خود در پی آن است که نشان دهد با درک بهتر شهود و نحوه اعمال آن، تفکر استراتژیک و تصمیمات عقلانی تر، کارتر و اثربخش تری نتیجه خواهد شد. تحقیقات هندن نشان می‌دهد که مؤلفه‌های تفکر استراتژیک و بطور خاص کل‌نگری، نه تنها در نگاه مینتزرگ، بلکه از منظر بسیاری دیگر از محققان نیز رابطه مطمئنی با شهود دارد. هندن در جمع‌بندی تحقیق خود نتیجه می‌گیرد که شهود یکی از شیوه‌های شناخت است که ارتباط وثیقی با تصمیم‌گیری و استراتژی دارد (هندن، ۲۰۰۴).

سادلر-اسمیت و شفای^۴. آنها در مطالعه خود به بررسی تاثیر هر دوی شهود و عقلانیت بر عملکرد شرکت‌های کوچک و متوسط پرداختند. آنها بیان کردند که وقتی نیاز به تصمیم‌گیری سریع باشد، مدیران بیشتر بر قضاوت شهودی متکی هستند. یکسری از محققان بحث کرده‌اند که مدیران ارشد از

5 . Ruminaton

6 . Gut feel

7 . Hogarth

8 . Miller et al

9 . Environmental munificence

10 . Leybourne & Sadler.Smith

1 . Covin, et al

2 . Snyman & Drew

3 . Henden G.

4 . Sadler.Smith & Shefy

هنسمن و سادلر-اسمیت^۳. هنسمن و سادلر-اسمیت در مطالعه تصمیم گیری شهودی در حوزه مالی یافتند که شهود نه تنها به ماهیت شغل، عوامل زمان، عدم اطمینان و عوامل فردی (اعتماد و تجربه مشارکت کنندگان) متکی است، بلکه به عوامل سازمانی (محدودیتها، پاسخگویی، پویایی تیم، سلسله مراتب و فرهنگ سازمانی) نیز متکی است (هنسمن و سادلر-اسمیت، ۲۰۱۱).

البانا و دیگران. از نظر آنها، استفاده از شهود می تواند شکاف موجود در تحلیل عقلانی که از عدم قطعیت و فقدان اطلاعات مرتبط در تصمیم گیری ناشی می شود را تکمیل کند. استفاده از شهود در تصمیم گیری استراتژیک نمی تواند به طور کامل درک شود، مگر اینکه زمینه و عواقب تصمیم گیری در نظر گرفته شود. اصطلاح زمینه در تحقیق آنها، سه دسته متغیر را در بر می گیرد: ویژگی های تصمیم، ویژگی های خود شرکت که ممکن است پیشامدهای شهود باشند، و ویژگی های محیط بیرونی که می توانند تعدیل کننده روابط بین شهود و عواقب تصمیم گیری باشند. تصمیم گیرنده می تواند آموزش ببیند تا شهود را درک و تصمیمات شهودی بهتری بگیرد (البانا و دیگران، ۲۰۱۳).

جمع بندی مبانی نظری

همانطور که اشاره شد، بسیاری از محققین اذعان دارند، شهود بر تصمیم گیری مدیران موثر است. البته منظور این نیست که عقلانیت و تحلیل منطقی مفید و ضروری نیست، بلکه تصمیم گیری به هر دوی عقلانیت و شهود نیاز دارد. در حقیقت موفقیت تصمیم گیری در تعادل بین این دو است. از مجموع تعاریفی که رویکرد متعارف به موضوع شهود دارد، می توان بیان کرد که شهود و تصمیم گیری شهودی فرایندی است درونی، پیچیده، متکی بر تجربه و قضاوت فردی، که از قاعده خاصی پیروی نمی کند و ماهیتی جهشی و شتابنده دارد. بصورت خلاصه، در رویکرد متعارف مدیریت می توان مفاهیم و اصطلاحات برداشت ناآگاهانه، ضمیر ناخودآگاه، قضاوت شهودی، تفکر تصویری، حس درونی، فرایند ذهنی را

داشته اند اذعان شده است. بعنوان مثال، تصور عمومی این است که شطرنج یک بازی محاسباتی و تحلیلی است. اما حتی گری کاس پاروف، استاد بزرگ مشهور روسی، که می تواند تا 15 حرکت آتی را پیش بینی نماید، معتقد است که شهود ویژگی اصلی یک شطرنج باز خوب است (مازلر و همکاران، ۲۰۰۷).

دان و پرات^۱. دان و پرات در مطالعه خود عوامل موثر بر شهود که بر اثربخشی تصمیم گیری تاثیر دارند را مورد بررسی قرار دادند. در موقعیتهای مرتبط با تصمیمات کلان و استراتژیک، شهود موثرتر است. آنها بیان می کنند که تصمیم گیری بویژه از نوع غیر روتین آن معمولا در شرایط عدم اطمینان محیطی صورت می گیرد. عدم اطمینان محیطی باعث افزایش اتکا به شهود می شود (دان و پرات، 2007).

گانو لیو و یان سونگ. در تحقیقی که توسط آنها انجام شد، نشان داده شده است که هر دوی عقلانیت و شهود مهم هستند، اما هر یک باید با توجه به موقعیت مناسب خود استفاده شود. در شرایط پیچیدگی، عدم اطمینان و فشار زمانی، تصمیم گیری استراتژیک کمتر به روشهای منطقی و عقلانیت صورت می گیرد (گانو لیو و یان سونگ، ۲۰۰۹).

وسکانسلاس. وسکانسلاس تلاش دارد با ارائه یک مدل مفهومی، تاثیر نیایش بر شهود و تصمیم نهائی را نشان دهد. نیایش و شهود دو روی یک سکه هستند که فرایندهای تصمیم گیری - یعنی تحلیل های عقلانی و غیر عقلانی - را شکل می دهند. وسکانسلاس مدلی را بر اساس رویکرد دکترین معنویت^۲ معرفی می نماید که تلفیق عقلانیت و معنویت را مورد تأکید قرار داده و بیان می کند که هر دو فرایند تصمیم گیری عقلایی و غیرعقلایی (مبتنی بر شهود) در تعامل با هم مدنظر قرار می گیرند. از تلفیق این دو فرایند، تصمیم نهایی ایجاد و بروز خواهد نمود. این همراهی و ملازمت دین در قالب عبادت، باعث افزایش دقت تصمیم نهایی خواهد شد (وسکانسلاس، ۲۰۰۹).

1. Dane & Pratt

2. The Spiritist Doctrin (SD) Approach

3. Hensman & Sadler.Smith

اختلافات مبانی این رویکرد نسبت به رویکردهای حاکم بر آموزه‌های علم متعارف مدیریت است. بر همین اساس با توجه به اینکه در استراتژی داده‌بنیاد، نظریه‌ها بر پایه داده‌ها و نه بر اساس نظریه‌های موجود ایجاد می‌شود، لذا پابندی به مبانی آموزه‌های دینی و عدم سوگیری با توجه به نظریه‌های قبلی بهتر تأمین می‌شود (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶). روش نظریه داده‌بنیاد با شکستن قالب‌های محدود گذشته، که غالباً به آزمون نظریه‌های مستفاد از قیاس اکتفا می‌کرد، خود به نظریه‌سازی می‌پردازد. این ویژگی موجب شده است که این روش با تحقیقات اسلامی سنخیت بیشتری داشته باشد (مهرابی و دیگران، ۱۳۹۰).

در این پژوهش قرآن کریم به مثابه یکی از اصلی‌ترین منابع شناخت اسلام مورد توجه قرار گرفت. بمنظور تحقیق و تتبع در آیات قرآن، دو راه وجود داشت. یکی مراجعه مستقیم به آیات بدون توجه به متون تفسیری که راهی بسیار پرخطر می‌باشد و دومی مراجعه به قرآن و کتب تفسیری بطور همزمان. در این پژوهش راه دوم استفاده شده است. یعنی متن قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته و یافته‌ها بر اساس کتب تفسیری اعتبارسنجی شده است. پس از بررسی ویژگیهای برخی تفاسیر مطرح و مصاحبه با صاحب‌نظران و خبرگان، تفسیر المیزان به جهت جایگاه و اعتبار آن انتخاب شد. اتخاذ شیوه تفسیر قرآن به قرآن^۴، استفاده از مباحث روائی و دقت-های نظری و محققانه علامه طباطبائی از جمله دلایل دیگر استفاده از این تفسیر می‌باشد.

گردآوری و تحلیل داده‌ها

تعیین موضوع (واژه‌شناسی)^۵. این تحقیق از نوع معناکاوی می‌باشد. یعنی بررسی عناوینی که بطور مستقیم از قرآن دریافت نمی‌شوند، بلکه برگرفته از مسائل و موضوع‌های مختلفند و محقق در جستجوی کشف دیدگاه قرآن درباره

برای شهود در نظر گرفت. البته باید توجه داشت که شهود با احساسات و عواطف اشتباه گرفته نشود.

به اذعان بسیاری از محققان، شهود در همه شرایط مناسب نیست و در استفاده از آن می‌بایست عوامل و شرایطی را در نظر گرفت که از آن جمله می‌توان به اندازه شرکت، عملکرد شرکت، سلسله مراتب و فرهنگ سازمانی، ماهیت شغل، عوامل زمانی، شرایط محیطی (عدم اطمینان، ایستایی، پیچیدگی)، عوامل فردی (اعتماد، تجربه و...)، رتبه و ارشدیت مدیر، مشخصات تصمیم (عدم اطمینان، نوع تصمیم، سطح تصمیم‌گیری و...) اشاره کرد. آنچه به نظر می‌رسد مهمترین بحث شهود باشد، این است که چه عواملی باعث کسب و یا ارتقاء مهارتهای شهودی افراد می‌شود. نتیجه حاصل از مرور تحقیقات صورت گرفته در این زمینه، به عواملی چون دانش، تجربه، درگیری در حل مسائل و یادگیری ضمنی، نیایش و... اشاره داشته‌اند. و البته شرایطی هم هست که مانع دریافت شهودی می‌شوند همچون ترس و تفکر آرزومند.

روش شناسی پژوهش

روش تحقیق این پژوهش، استراتژی کیفی نظریه داده‌بنیاد^۱ می‌باشد که نتیجه این شیوه، خلق تئوری است و نه اثبات و یا آزمون آن. رشد سریع و گسترده تحقیقات کیفی و روشهای کیفی در سالهای اخیر، می‌تواند نویدی برای آغاز نهضت خلق و ایجاد نظریه‌های بومی و برخاسته از شرایط محیطی و سازمانی جامعه ما باشد (استراوس و کوربین، ۱۳۸۷). یکی از روشهای کیفی، روش نظریه داده‌بنیاد است. روشی که با استفاده از استقراء و بر اساس داده‌های واقعی و کیفی، به خلق و ایجاد نظریه می‌پردازد. امروزه نیز این روش شناسی یکی از طرفدارترین استراتژی‌های پژوهش کیفی است و هر روز نیز بر دامنه استفاده از آن افزوده می‌شود (چارماز^۲، ۲۰۰۰). در روش داده‌بنیاد، تئوری‌ها به آهستگی در یک فرایند انتزاعی سازی تدریجی از داده‌ها پدیدار می‌شوند (ریچرز^۳، 2010). نکته حائز اهمیت در نظریه پردازی با رویکرد اسلامی،

۴. این روش تنها در کنار هم گذاشتن آیات برای درک معنی واژه خلاصه نمی‌شود، بلکه موضوع‌های مشابه و مشترک در سوره‌های مختلف را کنار یکدیگر قرار می‌دهد و تحلیل و مقایسه می‌کند و برای درک پیام هر آیه، به شیوه تدبری و اجتهادی توسل می‌جوید.

5. Terminology

1. Grounded Theory
2. Charmaz
3. Reichertz

این تحقیق با همراهی آنها انجام شد. انتخاب خبرگان مذکور بدین صورت بود که آنها علاوه بر اینکه دارای تخصص مرتبط و سابقه پژوهشی بودند (حوزه شهود و یا مباحث مدیریت اسلامی)، دارای سابقه مدیریتی و یا تدریس مدیریتی و یا هر دو نیز بودند.

کدگذاری محوری و انتخابی. پس از پایان نسبی کار یعنی مرحله جمع آوری داده ها، مرحله مهم عنوان بندی و کدگذاری داده ها به معنای تخصیص برجسب مفهومی برای هر یک از پیام ها فرا رسید. این برجسبها بصورت تدریجی بوجود آمدند. با مقایسه مفاهیم مختلف زمینه‌های مشترک بیشتری بین آنها کشف شد و بدین ترتیب امکان طبقه‌بندی مفاهیم مشابه در قالب طبقه بندی های یکسان فراهم شد.

در روش داده‌بنیاد، نمونه برداری بصورت نظری صورت می‌گیرد بدین معنی که تحلیلگر، به طور همزمان داده هایش را جمع آوری، کدگذاری و تحلیل کرده و به منظور بهبود نظریه خود تا هنگام ظهور آن، تصمیم می‌گیرد در آینده چه داده‌هایی را جمع‌آوری و در کجا آنها را پیدا کند. این نمونه‌گیری توسط ظهور مفهومی به پیش می‌رود و توسط کفایت نظری محدود می‌شود (فرناندز^۱، ۲۰۰۴). در این تحقیق نمونه‌گیری نظری تا جایی پیش رفت که داده‌های اضافی چیز جدیدی به تحقیق اضافه نکردند و سایر داده‌ها به نوعی تکراری بودند. ضرورت اقتضاء می‌کرد که بطور مستمر عمل جمع آوری، تکمیل و اصلاح داده‌ها در طول تحقیق تا رسیدن به اشباع نظری بارها و بارها تکرار شود. مبنای نمونه‌گیری در اینجا، واژگان (مرحله اول) و آیات مرتبط با آنها بر پایه تفسیر المیزان و نیز اظهار نظر خبرگان بود. از آنجا که در تفسیر ذیل هر آیه مورد بررسی، معمولا به آیه یا آیات دیگری اشاره شده بود، بنابراین لازم بود آن آیات نیز مورد بررسی قرار بگیرند. مبنای اشباع نظری، قضاوت و اظهار نظر خبرگان بود. در مجموع در این تحقیق، ۱۱۰ آیه دارای نکات قابل استفاده در حوزه مسأله تحقیق تشخیص داده شد و مجموع پیامهای مستخرج از آنها بالغ بر ۱۸۰ مورد گردید که در نهایت بصورت ۲۸ مفهوم، ۷ مقوله فرعی و ۴ مقوله اصلی دسته‌بندی شدند.

آنهاست. جهت دستیابی به اینکه در متون اسلامی (زبان عربی)، چه لغت یا لغاتی را می‌توان مترادف شهود معرفی کرد، مطالعات زمینه‌ای وسیعی انجام شد. با فضایی حوزوی و اساتید دانشگاه که از تجربه و تخصص لازم در علوم قرآن و مباحث مدیریتی برخوردار بودند، نشست‌هایی برگزار شد. هر یک با ذکر دلایل و استنادات قرآنی و روایی، لغت یا لغاتی را معرفی می‌کردند. علاوه بر این با مراجعه به کتاب مفردات، همه لغات پیشنهادی معنایی شدند. البته با پیشرفت مطالعات و در خلال مراحل بعدی، کلماتی به این مجموعه واژگان اضافه شد. در مجموع، واژگان فرقان، الهام، وحی، ایزاع و مشتقات آنها و نیز واژگان مرتبط با امداد برای جستجو در قرآن کریم انتخاب شدند.

مرور و تدبر در آیات قرآن: بر اساس واژگان شناسائی شده در مرحله قبل و ترجمه آیات (مبتنی بر تفسیر المیزان)، آیات مدنظر مورد بررسی قرار گرفت. جهت مطالعه و تدبر در قرآن، از نرم‌افزار جامع تفاسیر نور استفاده شد. نرم‌افزار مذکور که مشتمل بر متن کامل قرآن کریم و ترجمه و تفاسیر مختلف از آن می‌باشد، دارای قابلیت جستجوی پیشرفته در هر یک از آنها را نیز دارد ضمن آنکه ارتباط آیه انتخابی با ترجمه‌ها و جایگاه دقیق آن در تفاسیر بطور همزمان در یک صفحه قابل رویت می‌باشد.

کدگذاری باز. در این گام با مراجعه به تفسیر المیزان، پیام‌ها ذیل همه آیات قرآن با دقت مورد بررسی و تدبر قرار گرفت. در خصوص آیات منتخب در مرحله قبل، این بررسی و تدبر با دقت دو چندان انجام پذیرفت. بر همین اساس برای تک تک آیات، پیام یا پیام‌های مرتبط با موضوع تحقیق استخراج و به منظور سهولت بازیابی و پردازش اطلاعات، در نرم‌افزار اکسل وارد شد و در دو مرحله، برای هر یک از آنها، عنوان مناسبی برگزیده شد. مرحله اول توسط خود محقق و مرحله دوم با مصاحبه و تبادل نظر با خبرگان. سپس با مرور و تدبر در پیامهای استخراج شده، ضمن یکسان‌سازی ادبیات مضامین مشابه، همگونی پیام‌های مستخرج متناسب با مسأله تحقیق افزایش یافت. خبرگان این تحقیق شامل ۹ نفر دانشگاهی و ۸ نفر حوزوی بودند که کلیه مراحل و فرایندهای

حضور) بالغ بر ۳۵ مورد بود. همچنین به منظور اعتبارسنجی مفاهیم و مقوله‌ها و تضمین درستی و اعتبار آنها و نیز اجتناب از برداشتهای غیر تخصصی و نتیجه‌گیری بر اساس پیش فرضها، همزمان آیات مورد استناد، در تفسیر المیزان بررسی می‌شد و با توجه به تفسیر ذیل هر آیه، مفهوم مورد نظر تأیید و یا اصلاحات لازم اعمال می‌گردید.

نتایج و یافته‌ها

تبیین شهود در قرآن

یکی از مقوله‌های استخراج شده در این تحقیق "اقسام شهود" می‌باشد. جدول ۲ بر اساس پیام‌های تفسیری، مهمترین شواهد و مفاهیم مرتبط با این مقوله را نشان می‌دهد.

الهام

الهام در اصطلاح، القای مطلبی از جانب خدا بر قلب انسان است که او را به انجام یا ترک کاری بر می‌انگیزد. این موهبت الهی بدون ادراک و اکتساب و فکر به دل انسان وارد می‌شود و یک امر غیبی است (مطهری، ۱۳۷۷ الف). یکی از آیاتی که به الهام اشاره کرده است، آیه **فَاللَّهُمَّهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا** (شمس: ۸) می‌باشد. الهام که کلمه **"اللَّهُمَّهَا"** از آن مشتق شده به معنای این است که چیزی در قلب خطور کند. الهام به معنای آن است که تصمیم، آگاهی و علمی از خبری در دل آدمی بیفتد. این خود افاضه‌ای است الهی و تصدیقی است که خدای تعالی به دل هر کس که بخواهد می‌اندازد (ترجمه المیزان، ج ۲۰، ص: ۵۰۰). یکی دیگر از آیات قرآن کریم که به کلمه الهام اشاره کرده است، آیه ۱۹ سوره مبارکه نمل می‌باشد: **وَ قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي. أَوْزِعْنِي** در این آیه شریفه به معنی انصراف دادن از کاری است با لطف. مصدر آن ایزاع می‌باشد و به معنای رساندن چیزی به قلب است (مفردات، جلد ۲۲ صفحه ۳۹۱ سطر ۱۷). برخی از مفسرین در تفسیر آیه مذکور گفته‌اند خداوند آنچه را که در دل مورچه بوده به سلیمان الهام نمود (ترجمه المیزان، ج ۱۵، ص: ۵۰۳).

تدوین تئوری. هیچیک از متخصصین داده‌بنیاد نگفته‌اند که چگونه تعیین مولفه‌ها به تئوری و مدل ختم می‌شوند. تدوین تئوری یک حادثه مکانیکی نیست و صرفاً از کدگذاری‌ها حاصل نمی‌شود. خبرگی، قدرت ابتکار، خلاقیت و تفکر محقق لازم است که به مدد وی می‌آید و روابط پنهان مولفه‌ها را آشکار ساخته و موفق به خلق تئوری جدید می‌شود (مهرابی و دیگران، ۱۳۹۰). مدل سازی این تحقیق در یک بازه نسبتاً طولانی و چالشی و با استمداد از مقایسه مستمر بین آیات، مفاهیم و مقوله‌ها و با پیوند دادن مقوله‌ها و بررسی این پیوندها و مذاکره با خبرگان تحقیق صورت گرفت. تئوری اولیه در اختیار خبرگان قرار گرفت و بر مبنای نظرات خبرگان، تئوری اولیه با اصلاحاتی جزئی به تئوری نهائی تبدیل شد.

اعتبارسنجی تحقیق

تعریف روائی در تحقیقات کیفی متفاوت از تحقیقات کمی است، و هدف از آن ارزیابی چیزی نیست. محققان کیفی هنگامیکه از روائی تحقیق صحبت می‌کنند، معمولاً به واژه‌هایی چون باورپذیری، قابل دفاع و امانت دار بودن اشاره می‌کنند (فقیهی و علیزاده، ۱۳۸۴). تحقیق حاضر به دلیل نقل داده‌ها (عین آیه)، شاخص امانت داری و انتساب داده‌ها به منبع وحی، هر دو شاخص باور پذیری و قابل دفاع بودن را در حد بسیار بالایی داراست. تئوری حاصل نیاز به آزمون مجزا ندارد چرا که منبع اصلی در این پژوهش، قرآن کریم بوده است که از حیث سند معتبر می‌باشد. بنابراین هدف، میزان صحت برداشت و تلقی محققین از متن قرآن کریم و ابتکار محققین در دسته بندی و برقراری روابط بین آنها می‌باشد. به دلیل بهره‌مندی مستمر از نظر خبرگان حوزوی (۸ نفر) و دانشگاهی (۹ نفر) در کلیه مراحل و فرایندهای این تحقیق، روائی مورد استفاده برای این پژوهش نیز به خوبی تضمین و برآورده شده است. خروجی‌های هر مرحله از کار، برای خبرگان ارسال و پس از جمع‌بندی نظرات آنها، اصلاحات لازم صورت می‌گرفت. در اغلب موارد نشستهای نیز با آنها انجام می‌شد که تعداد مصاحبه‌ها (تلفنی و

جدول ۲. مفاهیم و شواهد مرتبط با مقوله فرعی "انقسام شهود"			
مفاهیم	متن آیه	ترجمه آیه	نشانگر
الهام	وَ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ	آن هنگام که به مادر تو آنچه را بیاورد، الهام کردیم.	طه: ۳۸
	وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ...	و به مادر موسی از ره الهام گفتیم که...	قصص: ۷
	وَ إِذْ أَوْحَيْتُ إِلَىٰ الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَ بِرَسُولِي	و [یاد کن] هنگامی را که به حواریون وحی کردم به من و فرستاده ام ایمان بیاورید.	مائده: ۱۱۱
	إِن كَادَتْ لَتُبْدَىٰ بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِئَکُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ	اگر قلب او (مادر موسی) را (به وسیله ایمان و امید) محکم نکرده بودیم، نزدیک بود مطلب را افشا کند!	قصص: ۱۰
	فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحِّينَا	پس به نوح وحی کردیم که زیر نظر ما و [به] وحی ما کشتی را بساز.	مومنون: ۲۷
	وَ قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي	و گفت: «پروردگارا، در دلم افکن...»	نمل: ۱۹
رویت قلب	مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ / أَفَتُمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَىٰ	آنچه را دل دید انکار [ش] نکرد. / آیا در آنچه دیده است با او جدال می کنید؟	نجم: ۲-۱۱
	قَالَ أَبُوهُمْ إِنَِّّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَن تَفَنَّؤُنَّ	پدرشان گفت: «اگر مرا به کم خردی نسبت ندهید، بوی یوسف را احساس میکنم.»	یوسف: ۹۴
تعداد ۲۱ آیه مربوط به دل (حجاب دل، صیقل دهنده دل) از جمله توبه: ۹۳، انعام: ۴۳، اسراء: ۴۶ و...			
قوه تشخیص	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اگر از خدا پروا دارید، برای شما [نیروی] تشخیص [حق از باطل] قرار می دهد	انفال: ۲۹
نور الهی	وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ	و نوری برایش قرار دادیم که با آن در میان مردم راه ببرد.	انعام: ۱۲
	يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ	و برای شما نوری قرار دهد که به [برکت] آن راه سپرید.	حدید: ۲۸
	أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَ آيَدَهُمْ بَرُوحٌ مِّنْهُ	خدا ایمان را در دل‌های آنها ثبت کرد و آنها را به وسیله روحی از خود تأیید کرد.	مجادله: ۲۲

قوه تشخیص یا فرقان

"فرقان" در قرآن یعنی قوه تشخیص درست از نادرست در مواردی که ادله‌ای برای آن وجود ندارد. مشکل این است که در مواردی، انسان دچار اشتباه شده، بی‌راهه را شاه‌راه می‌پندارد. اینجاست که بینش و درکی نیرومند و در سطح بالایی می‌طلبد تا به یاری او آید و بتواند به درستی، به سوی هدف پیش رود. عملکرد انسان، در بینش او اثر دارد. کسی که تقوا دارد، علاوه بر علم، فطرت، عقل و تجربه، خداوند حس تشخیص او را قوی‌تر می‌سازد و درک و روشن‌بینی خاصی به او می‌بخشد. در آیه ۲۹ سوره انفال داریم: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا (انفال: ۲۹). یعنی اگر تقوای الهی داشته باشید خداوند به شما مایه تمیز و تشخیص می

چون خداوند رحیم بندگان مومنش را دوست دارد، گاهی با نشان دادن پاره‌ای از حقایق، آنها را یاری می‌دهد. وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ... (قصص: ۷) و إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ (طه: ۳۸). در لحظات بحرانی که مادر موسی (ع)، توان تصمیم‌گیری نداشت، الهام قلبی به یاری وی آمد. الهامی که او را به کار خطرناکی می‌خواند، ولی احساس آرامش می‌کرد، زیرا این مطلب نیز به وی الهام می‌شد که نترس و اندوهگین مباش (المیزان: ج ۱۴، ص ۲۰۷ و ج ۱۶، ص ۱۰). آیه وَ إِذْ أَوْحَيْتُ إِلَىٰ الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَ بِرَسُولِي (مائده: ۱۱۱) نشان می‌دهد که حواریون به دلیل اینکه افرادی مؤمن به خدا و رسول زمان خودشان بودند و واقعاً به تمام معنا مجاهد در راه خدا بودند، بنابراین ارزش این را داشتند که خداوند به آنها الهام کند (مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۷، ص ۲۶۲).

۱. ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر از خدا پروا دارید، برای شما [نیروی] تشخیص [حق از باطل] قرار می‌دهد.

و دیو صفتی و سایر صفات رذیله را از بین نبرد، نورافکن عقلش نمی‌تواند راه را بر او روشن کند (مطهری، مجموعه آثار، ج ۲۲، ص ۱۴۴). در سوره مبارکه تغابن آمده است: وَ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ^۱ (تغابن: ۱۱). خداوند در این آیه این وعده را داده است که ایمان حقیقی به دنبال خود، معرفت و بصیرتی را می‌آورد که از آن به هدایت قلب یاد می‌شود. مسلماً معرفتی که از راه ایمان به خداوند حاصل می‌گردد از قبیل معرفت حسّی و عقلی نیست، بلکه نوعی معرفت شهودی و عرفانی است که کانونش قلب انسان است (ابراهیمیان، ۱۳۷۸).

شبه شهود

آنچه که در تصمیم‌گیری شهودی مهم است تشخیص

دهد. یعنی بینشی در شما قرار می‌دهد که بتوانید چیزهایی را تمیز بدهید که بدون تقوا نمی‌شود (ترجمه المیزان، ج ۹، ص ۵۶). بنابراین تقوا یکی از عوامل اصلی افزایش شهود است.

رویت قلب و چشم دل

قلب مهمترین ابزار شناخت شهودی است. شناخت قلبی نوری است که خداوند بر قلب انسان افاضه می‌کند (ابراهیمیان، ۱۳۷۸). چشم دل یا چشم باطن در اکثر ادیان، مذاهب، فرهنگ‌ها و اقوام، گاه با عناوین چشم سوم، چشم شهود، چشم عقل، چشم قلب، و... مطرح است (برازنده، ۱۳۸۳). چشم دل در فرهنگ اسلام فراتر و گسترده تر از همه فرهنگها و با عملکردهای مقدس و والاتری مطرح شده است.

جدول ۳. مفاهیم و شواهد مرتبط با مقوله فرعی "انواع شبه شهود"

مقوله فرعی	مفاهیم	آیه و ترجمه	نشانه‌گر	تطبیق با المیزان	سایر آیات
انواع	القائات شیطانی	وَ إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ و در حقیقت، شیطانها به دوستان خود وسوسه می‌کنند.	انعام: ۱۲۱	ج ۷، ص ۴۵۹	زخرف: ۳۶ و ۳۷ / مجادله: ۱۰ / شعرا: ۲-۲۲۱ / اعراف: ۲۰۰ / فصلت: ۳۶ / ناس: ۵ و ۴
	القائات نفسانی	إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ چرا که نفس قطعاً به بدی امر می‌کند.	یوسف: ۵۳	ج ۱۱، ص ۲۶۹	ق: ۱۶ / قصص: ۵۰ / مائده: ۳۰ / محمد: ۱۶

شهود از شبه شهود است چرا که هر دو به دل القا می‌کنند اما یکی جانب خیر و راه درست را نشان می‌دهد و دیگری جانب شر و راه اشتباه را. بنابراین تشخیص این دو از یکدیگر بسیار با اهمیت است. با توجه به مفاهیم مستخرج از تفسیر آیات قرآن کریم، مقوله اصلی شبه شهود در دو گروه القائات شیطانی و نفسانی بصورت جدول ۳ قرار گرفت:

عوامل و مولفه‌های شهود در قرآن

پیش‌ران‌ها

از دیدگاه قرآن کریم معرفت شهودی نیازمند بستر و زمینه مناسب است. همان‌گونه که بذر در زمین‌های آماده می‌روید، بذر شهود نیز در قلب‌های آماده و روح‌های پاک رشد می‌کند. تا زمانی که دیده قلب در تاریکی به سر می‌برد، از

بعضی از آیات قرآن از تعبیر "رویت" استفاده کرده و آن را به دل نسبت داده‌اند. آنجا که خداوند فرموده است: مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ / أَفْتُمَارُونَ عَلِيَّ مَا يَرِي (نجم: ۱۲-۱۱). رویت را که در اصل به معنای دیدن چشم است به دل نسبت داده می‌شود، چون برای انسان یک نوع ادراک شهودی هست که ورای ادراک‌هایی است که با یکی از حواس ظاهری خود دارد (ترجمه المیزان، ج ۱۹، ص ۷-۴۷).

نور الهی

قرآن، در سوره حدید از نور باطن که ویژه چشم دل بوده و مومن در دنیا بدان نیازمند است، چنین یاد کرده است: وَ يَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ (حدید: ۲۸). صفت نور معرفتی است که خدای تعالی مؤمنین را با آن گرمی داشته، نوری که دنبالش سعادت همیشگی است (ترجمه المیزان، ج ۱۵، ص: ۱۶۸). تا انسان روشن‌بین نباشد، راه سعادت خویش را پیدا نمی‌کند و تا دودهای آتش حسد و کینه و خودپرستی و تکبر

۱. و کسی که به خدا بگردد، دلش را به راه آورد.

مربوطه است. به عنوان نمونه توام بودن نماز با زکات (و) *أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ* / بقره: ۸۳، شرط بودن ایمان برای استجاب دعا (و) *إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ جِيبٌ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ*^۳ بقره: ۱۸۶) و توکل به شرط تلاش (و) *رَبَّنَا عَلَي قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ كَهْف: ۱۶*) از جمله تلازمهای مورد توجه است.

بازدارنده‌ها

یکی از ابعاد و مقوله‌های اصلی استخراج شده، "بازدارنده‌ها" می‌باشد. بر اساس مفاهیم قرآنی مستخرج، بازدارنده‌ها از دو مقوله فرعی عوامل محرومیت و حجاب دل شکل گرفته‌اند.

الف) عوامل محرومیت. شهود، الهام و هدایت از انواع عنایات، الطاف و امدادهای الهی می‌باشند که برخی انسانها با دارا بودن شرایطی آن را نصیب خود می‌کنند و برخی دیگر، خود را از آن بی‌بهره می‌سازند. بر اساس مفاهیم قرآنی مستخرج، عوامل محرومیت عواملی هستند که باعث عدم برخوردارگی انسان از این موهبت‌های الهی می‌شوند.

ب) حجاب دل. حجاب‌هایی هستند که انسانهای معاند و سرکش با سوء رفتار و کردار خود، برای خویش فراهم ساخته‌اند و بر دل هایشان که جایگاه ادراک است، مهر و موم زده شده است.

باید توجه داشت که انسانها همیشه و در هر سطحی در معرض آسیب عوامل بازدارنده هستند و بر همین اساس تشخیص آسیبها دارای ظرافتی ویژه است. مهمترین شواهد و مفاهیم مرتبط با مقوله اصلی بازدارنده‌ها بر اساس پیام‌های تفسیری در جدول ۵ آورده شده است.

دستیابی به حقایق محروم است. آن‌گاه که دیده قلب روشن و نورانی گشت، نور معرفت بر او سرازیر می‌گردد. *وَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ* (نور: ۴۰). یکی از ابعاد و مقوله‌های اصلی استخراج شده، "پیش‌ران‌ها" می‌باشد. پیش‌ران‌ها در حقیقت عواملی هستند که وسیله شکل‌گیری و تقویت دریافت شهودی، در طول اراده خداوند، می‌شوند. بر اساس مفاهیم قرآنی مستخرج، پیش‌ران‌ها از دو مقوله فرعی زیر شکل گرفته‌اند.

الف) عوامل مصونیت. عواملی در نظر گرفته شدند که مانع تاثیرگذاری الفئات شیطانی و نفسانی یعنی آنچه که در این تحقیق شبه شهود نامیده شد، می‌شوند.

ب) عوامل بهره‌مندی. عواملی در نظر گرفته شدند که باعث برخوردارگی انسان از انواع عنایات و الطاف الهی می‌شوند و همانطور که در این تحقیق به آن پرداخته شد، الهام و هدایت‌بخشی در قالب امدادهای الهی از جمله این عنایات الهی می‌باشند.

مهمترین شواهد و مفاهیم مرتبط با مقوله اصلی پیش‌ران‌ها بر اساس پیام‌های تفسیری در جدول ۴ آورده شده است.

با توجه به مبانی ذکر شده مبنی بر باور به عالم غیب و مفهوم و جایگاه اراده الهی در عالم هستی، تأثیرگذاری این عوامل بسیار روشن به نظر می‌رسد و بسیاری از ناکامی‌های بشر امروز علیرغم برنامه ریزی‌ها و محاسبات پیچیده و کنترل متغیرهای مداخله‌گر، ناشی از غفلت از پیش‌ران‌ها و بازدارنده‌ها است. البته تأثیرگذاری پیش‌ران‌ها تابع شرایط مساعد است. از جمله شرایط اصلی اثربخشی این عوامل، انجام وظیفه و تلاش افراد می‌باشد. *إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ*^۴ / انفال: ۹. نکته دیگر در خصوص اثربخشی پیش‌ران‌ها توجه به تلازم‌های مربوط به هر عامل است. به عبارت دیگر تأثیرگذاری هر یک از عوامل مشروط به شرط یا شروطی به جز آداب

۳. و چون بندگانم از تو در باره من پرسند بگو که من نزدیکم، دعای نیایشگر را چون مرا بخواند اجابت می‌کنم، پس باید که دعوت مرا اجابت کند و باید که به من ایمان آورند باشد که آنان ره کمال پویند.

۴. و دل‌هایشان را استوار گردانیدیم آن‌گاه که [به قصد مخالفت با شرک] برخاستند و گفتند: «پروردگار ما پروردگار آسمانها و زمین است.

۱. و خدا به هر کس نوری نداده باشد او را هیچ نوری نخواهد بود.
۲. زمانی را که پروردگار خود را به فریاد می‌طلبیدید، پس دعای شما را اجابت کرد که: من شما را با هزار فرشته پیاپی، یاری خواهم کرد.

جدول ۴. پیش‌ران‌ها بر اساس مفاهیم استخراجی قرآن					
مفاهیم	مقوله فرعی	آیه و ترجمه	نشانگر	تطبیق با المیزان	سایر آیات
ایمان و عمل صالح	عوامل بهره‌مندی	وَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ و یاری کردن مؤمنان بر ما فرض است.	روم: ۴۷	ج ۱۶، ص ۳۰۰	انفال: ۱۲ / غافر: ۵۱ / یونس: ۱۰۳ / انعام: ۱۲۲ / تغابن: ۱۱ / حدید: ۲۸ / یونس: ۶۳ و ۶۲ / نحل: ۹۹ / شوری: ۲۶ / محمد: ۷
تقوا	عوامل بهره‌مندی	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اگر از خدا پروا دارید، برای شما [نیروی] تشخیص قرار می‌دهد.	انفال: ۲۹	ج ۹، ص ۵۶	بقره: ۲۸۲ و ۱۹۴ / توبه: ۳۶ و ۱۲۳ / طلاق: ۲ و ۴ / آل عمران: ۱۲۵ / نحل: ۱۲۸ / یونس: ۶۲ و ۶۳ / حدید: ۲۸
توکل	عوامل بهره‌مندی	وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا و هر کس بر خدا اعتماد کند، خدا برای او کفایت است. همانا خدا فرمان خویش به نتیجه می‌رساند. به راستی خدا برای هر چیزی قدر و اندازه ای معین کرده است.	طلاق: ۳	ج ۱۹، ص: ۳۲۶	آل عمران: ۱۰۱ و ۱۶۰ / کهف: ۱۴ / احقاف: ۱۳ / فصلت: ۳۰
	عوامل مصونیت	إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ چرا که او را بر کسانی که ایمان آورده‌اند، و بر پروردگارشان توکل می‌کنند، تسلطی نیست.	نحل: ۹۹	ج ۱۲، ص: ۴۹۵	مجادله: ۱۰
اخلاص	عوامل بهره‌مندی	كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ چنین [کردیم] تا بدی و زشتکاری را از او بازگردانیم، چرا که او(یوسف) از بندگان مخلص ما بود.	یوسف: ۲۴	ج ۱۱، ص: ۱۷۵	--
	عوامل مصونیت	...لَأَعْلَبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ / إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ. [شیطان] گفت: «پس به عزت تو سوگند که همگی را جدا از راه به در می‌برم، مگر آن بندگان مخلص تو را.	ص: ۸۲ و ۸۳	ج ۱۷، ص: ۳۴۶	حجر: ۳۹ و ۴۰
احسان و نیکوکاری	عوامل بهره‌مندی	إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ در حقیقت، خدا با کسانی است که پروا داشته‌اند و [با] کسانی [است] که آنها نیکوکارند.	نحل: ۱۲۸	ج ۱۲، ص: ۵۳۹	یوسف: ۲۲ / عنکبوت: ۶۹
مجاهدت در راه خدا	عوامل بهره‌مندی	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا و کسانی که در راه ما کوشیده‌اند، به یقین راه‌های خود را بر آنان می‌نماییم.	عنکبوت: ۶۹	ج ۱۶، ص: ۲۲۸	مائده: ۱۱۱ / محمد: ۷
خششودی خدا	عوامل بهره‌مندی	يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيَهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ بوسیله اش خدا هر کس را که در پی خششودی وی باشد به راه‌های ایمنی هدایت می‌کند و آنان را از تاریکیها به اذن خویش سوی روشنایی بدر می‌آورد و آنان را به راهی راست هدایت می‌کند.	مائده: ۱۶	ج ۵، ص: ۳۹۹ - ۴۰۲	--
یاد و ذکر خدا	عوامل بهره‌مندی	إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تَلَّيْتِ عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا چون خدا یاد شود دل‌هایشان بیم گیرد و چون آیاتش بر ایشان خوانده شود بر ایمانشان بیفزاید.	انفال: ۲	ج ۹، ص ۱۰	--
	عوامل مصونیت	إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ در حقیقت، کسانی که [از خدا] پروا دارند، چون وسوسه‌ای از جانب شیطان بدیشان رسد [خدا را] به یاد آورند و بناگاه بینا شوند.	اعراف: ۲۰۱	ج ۸، ص: ۴۹۸	--
پناه بردن به خدا	عوامل مصونیت	وَ إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نِزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ و اما بزغی از شیطان نرسد [خدا را] به یاد آورند و بناگاه بینا شوند.	اعراف: ۲۰۰ و فصلت: ۳۶	ج ۸، ص: ۴۹۸	آل عمران: ۳۶
دعا و استغاثه	عوامل بهره‌مندی	فَأَنذِرْ قَرِيبَ أَجِيبٌ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَا [بگو] من نزدیکم، و دعای دعاکننده را- به هنگامی که مرا بخواند- اجابت می‌کنم.	بقره: ۱۸۶	ج ۲، ص: ۴۱	غافر: ۶۰ / انبیاء: ۷۶ و ۸۸ و ۹۰
	عوامل بهره‌مندی	اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ از شکیبایی و نماز یاری جوید زیرا خدا با شکیبایان است.	بقره: ۴۵ و ۱۵۳	ج ۱، ص ۲۲۸	آل عمران: ۱۲۵ / فصلت: ۳۰ / طور: ۴۸

جدول ۵. بازدارنده‌ها بر اساس مفاهیم استخراجی قرآن					
مفاهیم	مقوله فرعی	آیه و ترجمه	نشانگر	تطبیق با المیزان	سایر آیات
پیروی از هوا و هوس	حجاب دل	أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ اینان همانانند که خدا بر دلهایشان مهر نهاده است و از هوسهای خود پیروی کرده‌اند.	محمد: ۱۶	ج ۱۸، ص ۳۵۵	جائیه: ۲۳ /
	عوامل محرومیت	أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ اینان همانانند که خدا بر دلهایشان مهر نهاده است و از هوسهای خود پیروی کرده‌اند.	قصص: ۵۰	ج ۱۶، ص ۷۴	--
پیروی و دوستی با شیطان	حجاب دل	وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ولی [حقیقت این است که] دلهایشان سخت شده، و شیطان آنچه را انجام می‌دادند برایشان آراسته است.	انعام: ۴۳	ج ۷۱۸، ص ۱۲۹	--
	عوامل محرومیت	وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ و از گامهای شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شماست.	بقره: ۱۶۸ و ۲۰۸	ج ۱، ص ۶۳۳	مجادله: ۱۰
انکار آیات الهی/۳	عوامل محرومیت	...إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْعَذَابِ يَنْجُدُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا و اگر راه صواب را ببینند آن را برنگزینند، و اگر راه گمراهی را ببینند آن را راه خود قرار دهند. این بدان سبب است که آنان آیات ما را دروغ انگاشتند	اعراف: ۱۴۶	ج ۱۸، ص ۳۲۴	احقاف: ۲۶ / جائیه: ۳۴ و ۳۵ / نساء: ۱۱۹
تعلقات دنیوی	حجاب دل	رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ [و به این] راضی شده‌اند که با خانه‌نشینان باشند، و خدا بر دلهایشان مهر نهاد، در نتیجه آنان نمی‌فهمند.	توبه: ۹۳	ج ۹، ص ۴۹۱	--
	عوامل محرومیت	أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يَخَفُفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ همین کسانی که زندگی دنیا را به [بهای] جهان دیگر خریدند. پس نه عذاب آنان سبک گردد، و نه ایشان باری شوند.	بقره: ۸۶	ج ۱، ص ۳۳۰	انعام: ۷۰ / نساء: ۱۱۹ / حدید: ۱۴ جائیه: ۳۴ و ۳۵ / نحل: ۱۰۷ /
ظلم و تجاوز	عوامل محرومیت	كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ این گونه ما بر دلهای تجاوزکاران مهر می‌نهم.	یونس: ۷۴	ج ۱۰، ص ۱۵۱	آل عمران: ۱۹۲ / حج: ۷۱ / شوری: ۸ / فاطر: ۳۷ /
گناه	حجاب دل	كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ نه چنین است، بلکه آنچه مرتکب می‌شدند زنگار بر دلهایشان بسته است.	مطففین: ۱۴	ج ۲۰، ص ۳۸۵	اعراف: ۱۰۰
جهل و غفلت	حجاب دل	لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَانُوا لَكُمْ لَعْنَةً لِيَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِالدَّخَانِ آن‌ها دل‌ها [عقل‌ها] بی‌دارند که با آن (اندیشه نمی‌کنند) نمی‌فهمند و چشمانی که با آن نمی‌بینند و گوش‌هایی که با آن نمی‌شنوند. آن‌ها همچون چهارپایانند بلکه گمراه‌تر! اینان	اعراف: ۱۷۹	ج ۸، ص ۴۳۸	نحل: ۱۰۸ / روم: ۵۹

			همان غافلاند.		
فراموشی یاد خدا	عوامل محرومیت	وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِصْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ و هر کس از یاد [خدای] رحمان دل بگرداند، بر او شیطانی می‌گماریم تا برای وی دمسازی باشد. / و مسلماً آنها ایشان را از راه باز می‌دارند و [آنها] می‌پندارند که راه یافتگانند.	زخرف: ۳۷ و ۳۶ ج ۱۸، ص ۱۵۱	--	
نفاق و دورویی	حجاب دل	فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا در دل‌هایشان مرضی است و خدا بر مرضشان افزود.	بقره: ۱۰ ج ۱، ص ۸۷	توبه: ۱۲۷ / محمد: ۲۴ / بقره: ۱۷	
کفر و شرک	حجاب دل	وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَتَّقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دَعَاءَ وَ نِدَاءَ صُمُّ بِكُمْ عُمَىٰ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ مثل (تو در دعوت) کافران بسان کسی است که (گوسفندان و حیوانات را برای نجات از چنگال خطر)، صدا می‌زند ولی آن‌ها چیزی جز سر و صدا نمی‌شنوند (و حقیقت و مفهوم گفتار او را درک نمی‌کنند. این کافران در واقع) کر و لال و نابینا هستند از این رو چیزی نمی‌فهمند!	بقره: ۱۷۱ ج ۱، ص ۶۳۵	اعراف: ۱۰۱ / انعام: ۲۵ / بقره: ۷ / کهف: ۱۰۱ / منافقون: ۳ / اسراء: ۴۶	
کبر و غرور	عوامل محرومیت	الَّذِينَ يَجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبْرًا مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَ عِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ کسانی که درباره آیات خدا- بدون حجتی که برای آنان آمده باشد- مجادله می‌کنند، [این ستیزه] در نزد خدا و نزد کسانی که ایمان آورده‌اند [مایه] عداوت بزرگی است. این گونه، خدا بر دل هر متکبر و زورگویی مهر می‌نهد.	غافر: ۳۵ ج ۱۷، ص ۵۰۲	اعراف: ۱۴۶	

تئوری پیشنهادی

آنچه از مفهوم شهود در قرآن بر می‌آید، این است که شهود نیرویی معنوی و برتر از عقل است. شهود همان آوازی ملایم و آهسته است که به اصطلاح به دل می‌افتد و می‌گوید که این کار را بکن و راه این است. اقسام شهود بصورت الهام، رویت قلب، قوه تشخیص و نور الهی می‌باشد. از دیدگاه قرآن کریم دریافت شهودی نیازمند بستر و زمینه مناسب است (پیش‌ران‌ها) و در طرف مقابل آن، عواملی نیز وجود دارند که مانع از دریافت شهودی می‌گردند (بازدارنده‌ها). پیش‌ران‌ها خود مشتمل بر دو گروه عوامل مصونیت و عوامل بهره‌مندی می‌باشند. عوامل بهره‌مندی عواملی می‌باشند که باعث برخورداری انسان از انواع عنایات و الطاف الهی می‌شوند و عوامل مصونیت، عواملی می‌باشند که مانع از تاثیرگذاری القائنات شیطانی و نفسانی (یعنی آنچه که شبه شهود نامیده شد)، می‌شوند. با توجه به این دو مقوله فرعی،

مقوله اصلی پیش‌ران‌ها مشتمل بر ۱۱ مولفه ایمان و عمل صالح، تقوا، توکل، اخلاص، احسان و نیکوکاری، مجاهدت در راه خدا، خشنودی خدا، یاد و ذکر خدا، پناه بردن به خدا، دعا و استعاذه، صبر و نماز می‌باشند.

در طرف مقابل بازدارنده‌ها نیز مشتمل بر دو گروه عوامل محرومیت و حجاب دل می‌باشند. عوامل محرومیت عواملی هستند که باعث عدم برخورداری انسان از موهبت‌های الهی می‌شوند و حجاب دل، حجاب‌هایی هستند که برخی انسانها با سوء رفتار و کردار خود، برای خویش فراهم ساخته‌اند و بر دل‌هایشان که جایگاه ادراک است، مهر و موم زده شده است و بدینوسیله راه شناخت های قلبی و شهودی را بر خود بسته‌اند. با توجه به این دو مقوله فرعی، مقوله اصلی بازدارنده‌ها مشتمل بر ۱۱ مولفه پیروی از هوا و هوس، پیروی و دوستی با شیطان، انکار آیات الهی، گناه، تعلقات دنیوی، ظلم و تجاوز، کفر و شرک، جهل و غفلت، کبر و غرور، نفاق و فراموشی یاد خدا می‌باشند.

این مقاله پس از تبیین شهود اسلامی نشان دادیم که دو دسته عوامل (پیش‌ران‌ها و بازدارنده‌ها) وجود دارند که بر شهود مدیران در تصمیم‌گیری تاثیر دارند. بنابراین به شناسایی هر یک از مولفه‌های آنها پرداخته شد و در مجموع ۲۲ مولفه استخراج شد.

بررسی مدل‌های متعارف شهود در دانش مدیریت نشان می‌دهد که عدم باور و یا غفلت نسبت به برخی مؤلفه‌های اساسی و مبنایی در مقوله شهود، منجر به رویکردی ناقص و بعضاً ناصحیح نسبت به مفهوم شهود شده است. در الگوی پیشنهادی این مقاله، مبانی جهان بینی الهی و به تبع آن ارزشهای مستخرج از این مبانی، پایه و شالوده مدل می‌باشد و مفهوم شهود نیز در همین چارچوب تبیین شده است. شهود در حقیقت به مثابه نوری است که جلوی مدیر روشن است و به او در تصمیم‌گیریها کمک می‌کند. بنابراین یک مدیر مسلمان نباید از این خدمت برتر غافل بماند. در الگوی شهود اسلامی توجه به پیش‌ران‌ها و بازدارنده‌ها مورد تاکید است و نوع این مولفه‌ها متفاوت از مدل‌های متعارف است. چرا که در رویکرد متعارف مدیریت صرفاً بر عوامل مادی نظیر دانش و تجربه تأکید دارند، در حالیکه در مدل اسلامی این تحقیق، عوامل معنوی نقش پر رنگی در افزایش مهارت‌های شهودی مدیران دارد. مقایسه دیدگاه قرآن پیرامون عوامل و مولفه‌های شهود با دیدگاه متعارف در علم مدیریت حاکی از آن است که این دو دیدگاه تعریف و تبیین متفاوتی از شهود دارند. شاید به لحاظ مولفه‌ها مانند هم باشند ولی از نظر محتوا و ابعاد متفاوت هستند که در این مقاله به آن پرداخته شد.

مقاله مذکور یک چارچوب دین مدار ارائه کرده است که به نوعی باعث غنی شدن فرایندهای تصمیم‌گیری در سازمانها خواهد شد. تئوری و مدل استخراجی این تحقیق، می‌تواند به عنوان الگویی جهت تصمیم‌گیری شهودی در اختیار سازمانها قرار گیرد تا تصمیم‌گیرندگان بدانند که شهود به عنوان یک عملیات ذهنی پذیرفته شده، می‌تواند در برخی موقعیتهای تصمیم‌گیری مناسب باشد. مدیران بایستی با ارزش واقعی شهود و پیامدهای آن آشنا شوند. ما معتقدیم که الگوی پیشنهادی این تحقیق باعث می‌شود که قضاوت‌های شخصی،

نتیجه بررسی سازمانهای ممتاز نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری‌های موفق بیشتر حالتی شهودی داشته‌اند و نه صرفاً عقلایی. مدیریتی موفقتر است که بتواند با دریافت حجم اندکی از اطلاعات، زودتر از بقیه، فرصتها و تهدیدها را تشخیص دهد و بر مبنای تصویری از کل اقدام نماید. بسیاری از تصمیمات مدیران، خصوصاً در موضوعات استراتژیک و شرایط کمبود اطلاعات، طی فرایندی مبهم که هیچ نسبتی با روشهای استدلالی ندارد، اتخاذ می‌شوند. شاید یکی از مهمترین کاربردهای مدیریتی این مقاله، این باشد که نشان داد استفاده از شهود در برخی از شرایط می‌تواند اثربخش‌تر باشد، بجای اینکه صرفاً از عقلانیت و تحلیل‌های کمی استفاده شود. مدیران باید از مزایای هر دو رویکرد شهودی و منطقی آگاه باشند و در جای مناسب از آنها استفاده کنند. به تعبیری عقلانیت و شهود دو روی یک سکه هستند. دین مبین اسلام که متن آن قرآن کریم است، هم بر شناخت حسی و استمداد از نیروی عقل برای درک واقعیات تأکید ورزیده است و هم بر شناخت شهودی و قلبی. در حقیقت روش قرآن یک روش تلفیقی است و این حاکی از ارتباط و تأثیر متقابل میان این دو می‌باشد.

مدیران معتقد به جهان‌بینی اسلامی، همه عوامل مادی و ماورایی را در اجرای کارها دخیل می‌دانند و بر اساس فرمانهای الهی عمل می‌کنند تا بتوانند از عنایات الهی در حل مسائل بهره‌مند شوند. بررسی مدل‌های متعارف شهود در دانش مدیریت نشان می‌دهد که عدم باور و یا غفلت نسبت به برخی مؤلفه‌های اساسی و مبنایی در مقوله شهود، منجر به رویکردی ناقص و بعضاً ناصحیح نسبت به مفهوم شهود شده است. بر اساس قضایا و مفاهیم مستخرج، تئوری و مدل این تحقیق بر اساس جهان‌بینی الهی شکل گرفت و مفهوم شهود نیز در همین چارچوب تبیین شده است. قرآن کریم در آیات متعدد این حقیقت را بیان کرده است که هرگاه تلاش و فعالیت و عمل انسان همراه با اخلاص و در راه خدا و برای کسب رضای الهی باشد، باعث روشن شدن چراغ بصیرت در درون آدمی شده و راه‌حل‌ها به دل او الهام می‌گردد. در مجموع در

➤ دانستن و بیان مصادیق و تجربیات شهود می‌تواند در بسترسازی تصمیم‌گیری شهودی و آموزش آن مفید باشد. پیشنهاد می‌گردد در یک تحقیق جداگانه به بررسی و تحلیل تاریخی تصمیمات شهودی در اسلام پرداخت.

➤ صرف دانستن عوامل و مولفه‌های شهود به منزله پیاده سازی آن نیست. برای اطمینان از کارایی مدل طراحی شده، می‌توان این مدل را در موسسات و سازمانهای دولتی و خصوصی که بر مبنای ارزشها شکل گرفته‌اند مورد آزمون قرار داد. این کار می‌تواند کاربردی شدن مطالعه را تسهیل و تضمین نماید.

➤ قطعاً مدل مذکور در همه شرایط مناسب نیست. پیشنهاد می‌شود تحقیقی بمنظور شناسایی و تحلیل شرایط و عواملی که در آن شرایط، شهود بهتر می‌تواند به تصمیم‌گیری مدیران کمک نماید، انجام شود.

جایی در تصمیم‌گیری مدیران نداشته باشد و در عوض عوامل معنوی که باعث افزایش شهود مدیران می‌گردد، جایگزین آن شود و به تبع آن صحت تصمیمات نهایی افزایش یابد. توصیه می‌گردد مطالعه شهود و پیامدهای آن بخشی از آموزش مدیران باشد. از جمله پیشنهادات نظری این تحقیق، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

➤ این پژوهش به تبیین شهود و شناسایی عوامل و مولفه‌های شهود صرفاً از دیدگاه قرآن پرداخته است. پیشنهاد می‌گردد در پژوهشهای بعدی دیدگاه نهج‌البلاغه، سیره پیامبر(ص) و اهل بیت علیهم السلام و نیز نظرات اندیشمندان و متفکرین اسلامی را نیز مورد تحقیق و بررسی قرار داد تا بدین ترتیب بتوان به مدل جامع‌تری دست یافت.

منابع

- ابراهیمیان، سیدحسین (۱۳۷۸). معرفت شناسی در عرفان، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
- استراوس، آنسلم؛ کورین، جولیت (۱۳۸۷). اصول روش تحقیق کیفی: نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه بیوک محمدی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲). هویت علم دینی: نگاهی به نسبت دین با علوم انسانی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳). تسنیم: تفسیر قرآن کریم، نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). معرفت‌شناسی در قرآن، نشر اسراء.
- جوادی آملی عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، نشر اسراء.
- حسینی همدانی، سید محمد حسین (۱۴۰۴ق). انوار درخشان، نشر کتابفروشی لطفی.
- دانایی فرد، حسن (۱۳۸۴). تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرائی: تئوری داده‌بنیاد، مجله دانشور، سال ۱۲، شماره ۱۱.
- دانایی فرد، حسن و امامی، سید مجتبی (۱۳۸۶). استراتژیهای پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده بنیاد، اندیشه مدیریت، سال اول، شماره دوم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۱). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، انتشارات مرتضوی.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، نشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- فروزنده دهکردی، لطف الله و جوکار، علی اکبر (۱۳۸۶). مدیریت اسلامی و الگوهای آن، انتشارات پیام نور.
- فقیهی، ابوالحسن و علیزاده، محسن (۱۳۸۴). روائی تحقیق کیفی، فرهنگ مدیریت، شماره ۹.
- قاسمی، محمد جواد (۱۳۹۰). تاثیر متقابل شناخت حسی و شهود عرفانی در قرآن، دانشگاه پیام نور، رساله دکترای مدرسی معارف اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ق). مجموعه آثار: امدادهای غیبی؛ تهران، انتشارات صدرا.

- مکاری شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، نشر دار الکتب الإسلامية.
- مهرابی، امیرحمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی نقی؛ زارعی متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا (۱۳۹۰). معرفی روش شناسی داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی، مدیریت فرهنگ سازمانی، شماره ۲۳.
- نقی پورفر، ولی الله (۱۳۸۳). اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، نشر موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ب). مجموعه آثار: نبرد حق و باطل؛ تهران، انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷ج). مجموعه آثار: نبوت؛ تهران، انتشارات صدرا.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۸۱). علوم قرآنی، موسسه فرهنگی التمهید.
- مقیمی، سیدمحمد؛ رهبر، امیرحسین؛ اسلامی، حسن (۱۳۸۶). معنویت سازمانی و تاثیر آن در خلاقیت کارکنان (رویکردی تطبیقی)، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، شماره ۳ و ۴.
- Akinci, C., Sadler-Smith, E., 2012. "Intuition in management research: a historical review". International Journal of Management Reviews 14, 104e122.
- Baesler, E.J. (2003), *Theoretical Explorations and Empirical Investigations of Communication and Prayer*, The Edwin Mellen Press, Lewiston, ME.
- Cavanagh, G.F. and Hazen, M.A. 2008, "Sustainability, spirituality, and discernment or discernment upholds sustainability", Palgrave Macmillan, New York, NY, pp. 35-50.
- Covin, J.G., Slevin, D.P., Heeley, M.B., 2001. *Strategic decision-making in an intuitive vs. technocratic mode, structural and environmental considerations*. Journal of Business Research 52, 51e67.
- Dane, E. and Pratt, M.G. ,2007, "Exploring intuition and its role in managerial decision-making", Academy of Management Review, Vol. 32 No. 1, pp. 33-54.
- Dayan, M., Elbanna, S., 2011. "Antecedents of team intuition and its impact on the success of new product development projects". Journal of Product Innovation Management 28, 159e174.
- De Wit, B., & Meyer, R.: *Strategy: Process, Content, Context*, London: ITP, 1998.
- Elbanna, S., Child, J., 2007. *The influence of decision, environmental and firm characteristics on the rationality of strategic decision-making*. Journal of Management Studies 44, 561e591.
- Elbanna S., Child J. and Dayan M., , 2013, "A Model of Antecedents and consequences of intuition in strategic decision making", Long Range Planning 46 ,149e176
- Frantz, R., 2000. "Intuitive elements in Adam Smith". Journal of Socio-Economics 29, 1e19.
- Hensman, A., Sadler-Smith, E., (2011). "Intuitive decision making in banking and finance". European Management Journal 29, 51e66.
- Henden, G., (2004). *Intuition and its Role in Strategic Thinking*, A dissertation submitted to BI Norwegian School of Management for the Degree of Dr. Oecon,.
- Khatri, N. and Ng, H.A. 2000, "The role of intuition in strategic decision making", Human Relations, Vol. 53 No. 1, pp. 57-86.
- Leybourne, S., Sadler-Smith, E., 2006. *The role of intuition and improvisation in project management*. International Journal of Project Management 24, 483e492.
- Matzler, K., Bailom, F. and Mooradian, T.A. 2007, "Intuitive decision making", MIT Sloan Management Review, Vol. 49 No. 1, pp. 13-15.
- McGee, J.J. and Delbecq, A.L. ,2003, "Vocation as a critical factor in a spirituality for executive leadership in business", University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, pp. 94-110.
- Miller, C.C., Ireland, R.D., 2005. "Intuition in strategic decision-making, friend or foe in the fast-paced 21st century". Academy of Management Executive 19, 19e30.
- Mintzberg, H. (1998). *Strategy Safari: A Guided Tour Through the Wilds of Strategic Management*. London: Prentice-Hall.
- Reichertz, Jo., 2010. "Abduction: The logic of Discovery of Grounded Theory." Forum: Qualitative Social Research. Vol 11, No. 1.
- Sadler-Smith, E., Shefy, E., 2004. "The intuitive executive, understanding and applying 'gut feel' in decisionmaking". Academy of Management Executive 18, 76e91.
- Simon, H.A. (1987), "Making management decisions: the role of intuition and emotion", Academy of Management Executive, Vol. 1 No. 1, pp. 57-64.